

TİBET TIP KAYNAKLARINA GÖRE ORTA ASYA TÜRK TIBBI

Central Asian Turkish Medicine in Tibetan Medicine Sources

H. Volkan Acar¹

¹ Doç. Dr., Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Anesteziyoloji ve Reanimasyon Kliniği

Öz

Tibet tıbbının geçmişi VII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. On üçüncü yüzyıl öncesinde Tibet tıbbını etkileyen temel kaynaklar Hindistan, Çin ve Batı'dır. Ancak bunun yanında Orta Asya tıbbı da, Tibet tıbbıyla yoğun bir etkileşim içinde olmuştur. Erken dönem Tibet tıp metinleri incelendiğinde, o dönemde Orta Asya'da yerleşik olan bazı Türk devletlerindeki tıp sanatı ile ilgili bilgiler verildiği görülmektedir. Bu metinlerde, Türkleri ifade etmek için kullanılan üç sözcük vardır: *Drugu* (Türk), *Hor* (Uygur) ve *Garlok* (Karluk). Bu metinlerde yer alan ve Türk tıbbıyla ilgili olan bilgiler şöyle özetlenebilir:

728'de Tibet'te düzenlenen Uluslararası Tıp Konferansı'nın katılımcıları arasında en az bir Türk hekim bulunmaktadır.

Türk tıbbı, Tibet'e komşu yerleşik tıp gelenekleri arasında sayılmaktadır.

Türk hekimler tarafından yazıldığı bilinen bazı tıp kitapları vardır.

Türk devletlerinin, tanı ya da tedavi uygulamalarında başarılı oldukları bilinen alanlar vardır.

Tibetliler, Türklerin uyguladığı (ya da uygulamada başarılı oldukları bilinen) bazı tedavi yöntemlerini benimseyip, kendi uygulamalarına dahil etmişlerdir.

Türklerin (Gök-Türkler) tıpla tanışması hekim Biguta ile, Karlukların tıpla tanışması ise hekim Harina ile olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tıp Tarihi; Geleneksel Tibet Tıbbı.

ABSTRACT

The history of the Tibetan Medicine dates back to 7th century AD. The main sources that had an impact on Tibetan Medicine before 13th century AD were India, China and the West. However, Central Asian Medicine also had an intense interaction with Tibetan Medicine. It was noted that early Tibetan Medicine sources have contained some information of medicine in Central Asian Turkish states. It was seen that three different words were used to describe Turks in these texts: *Drugu* (Turk), *Hor* (Uyghur) and *Garlok* (Qarluq). What we learn about Turkish medicine from Tibetan medical texts is as below:

At least one Turkish physician was among the participants of International Medical Conference that was held in Tibet in 728 AD.

Turkish medicine was one of the established medical traditions neighboring to Tibet.

There were several medical textbooks written by Turkish physicians.

There were some diagnostic or therapeutic specialties in which Turkish states were good.

Tibetans have accepted and used some therapeutic methods which were used by Turks.

Medicine was introduced to Turks (i.e. Kok-Turks) by physician Biguta while it was introduced to Qarluqs by physician Harina.

Keywords: History of Medicine; Tibetan Traditional Medicine

GİRİŞ

Tibet tıbbı ya da Geleneksel Tibet tıbbı adı verilen tıp disiplininin ortaya çıkışı, VII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Orta Asya'nın önemli devletlerinden olan ve sınırları zaman zaman Tibet Platosunu aşarak Doğu Asya, Orta Asya ve Güney Asya'ya uzanmış olan Tibet İmparatorluğu, coğrafi konumu itibarıyla Doğu ile Batı, Kuzey ile Güney arasında bir geçiş noktası olmuştur. Halen Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Tibet Özerk Bölgesi, Tibet İmparatorluğu'nun kültürel mirasçısı konumundadır.

Tibet tıp geleneğinin VII.-VIII. yüzyılda oluşmaya başladığı kabul edilmektedir. Bazı tarihçiler, başlangıcından günümüze Tibet tıbbının gelişiminin altı döneme ayrılarak incelenmesinin daha doğru olacağı düşüncesindedirler.¹ Buna göre; birinci dönem "Çeviri Dönemi", ikinci dönem ise "Telif Dönemi" olarak adlandırılabilir. Birinci dönem, VII.-IX. yüzyıllar arasında kapsamaktadır ve başta Hindistan, Çin ve Batı olmak üzere Tibet'e komşu ülkelerde yazılmış olan tıp kitaplarının Tibetçeye çevirisinin yapıldığı dönemdir. İkinci dönem ise X.-XII. yüzyıllar arasında kapsamakta olup, tıbbi eğitim almış Tibetli hekimler tarafından ilk derleme/özgün eserler yazılmaya başlanmıştır.¹

Tibet tıbbına göre **hastalıklar**; üç hılttaki yani yel, safra ve balgamdaki denge bozuklukları sonucu ortaya çıkar.²⁻⁶ Tibet tıbbı, **tanı**da üç yönetime başvurur: Anamnez, nabız muayenesi ve fizik muayene. **Fizik muayene** içinde dil muayenesi ve idrar tahlili de önemli bir yer tutar.^{2,4} **Tedavide** kullanılan başlıca yöntemler ise şunlardır: Yaşam düzenini ve beslenme yöntemini değiştirmek, masaj, moksa (*Artemisia vulgaris* - Adi pelinotu/ayvadana otu/miskotu ile sıcak uygulama), kan alma (etkilenen alanda ya da ilgili meridyende), tütsüleme, kupa çekme, bitkisel ürünler ve hayvansal kaynaklı ürünler.^{2,7}

Milattan sonra XIII. yüzyıla kadar olan dönemi kapsayan Tibet tıp metinlerini inceleyen kaynaklar, Tibet tıbbının başlıca kaynaklarının Hindistan, Çin ve Batı olduğunu belirtmektedirler.^{8,9} Bununla birlikte bazı yazarlar, bu üç büyük tıp geleneğinin yanında Orta Asya tıbbını da Tibet tıbbını oluşturan/etkileyen kaynaklar arasında saymaktadırlar.¹⁰

Tibet tıbbının tarihini ve kuruluş aşamalarını anlatan metinler incelendiğinde, bunların içinde o dönemde Orta Asya'da yerleşik olan bazı Türk devletlerindeki tıbbi uygulamalar ile ilgili bilgilerin de yer aldığı görülmektedir. Yani bizim için Tibet tıp metinleri Karluklardaki, Uygurlardaki ve Gök-Türklerdeki tıpla ilgili çok değerli bir kaynak konumundadır. Bu belgeler sayesinde, Türkçede bugüne kadar işlenmemiş yeni verilere ulaşmamız mümkün olmuştur. Dolayısıyla Tibet tıp metinlerinin ayrıntılı olarak incelenmesi, XIII. yüzyıl öncesinde Orta Asya'da hüküm süren Türk devletlerindeki tıbbın ne durumda olduğunu öğrenmek açısından büyük önem taşımaktadır.

TARTIŞMALI KAVRAMLAR

Yukarıda "Batı" olarak ifade edilen tıp geleneğinin tam olarak hangi bölgeyi/ülkeyi ifade ettiği konusu tam açık değildir. Tibetçede bu bölge/ülke için Khrom/Phrom/Trom ya da Tazig/Tazik/Stag gzigz/ Ta zhisg/Ta chig sözcüklerinin kullanıldığı bilinmektedir.^{5,8,9,11-14} Tibetologlara göre Khrom sözcüğü ile ifade edilmek istenen ülke, Roma İmparatorluğu'ndan başkası değildir. Tazig sözcüğü ise Türkçedeki Tacik sözcüğüyle bağlantılı gibidir. Yani Tacik halkının yaşadığı bölge ve bu halkın etnik kökeni de dikkate alınarak, İngilizce çevirilerde Tazig sözcüğünün sıklıkla "Persia" ile karşılandığı görülmektedir. Ancak Tibet tıp metinlerinde bazen Khrom ve Tazig sözcüklerinin birbirlerinin yerine kullanılmış olması, durumu biraz daha karışık hale getirmektedir. Bazı tarihçilere göre ise, bu sözcükler Arapları anlatmaktadır.^{11,13,15} Dolayısıyla, Batı tıbbını yani Tibet'in batısındaki tıp geleneğini tanımlamak için kullanılan Khrom ya da Tazig sözcüklerinin Yunan, Roma, Arap ya da Fars ülkelerini ifade ettiğini söylemek çok da yanlış olmayacaktır.^{5,8,9,11-14}

ERKEN DÖNEM TİBET TIBBIYLA İLGİLİ KAYNAKLAR

Tibet tıbbının kaynak olarak kullandığı temel eser Dört Tantra'dır (Four Tantras – *Gyud Shi* – *rGyud bzhi*). Bunun yanında Ay Kralı'nın Tıp Yöntemi de (Medical Method of the Lunar King – *Somaraja* – *smān dpyad zla ba'irgyal po*) Tibet tıbbının temel kitapları arasında sayılmaktadır. Hem bu iki kitap arasında büyük benzerlikler olması, hem de *Somaraja*'nın daha erken dönemde (VIII.-XII. yüzyıllar arasında) yazılmış olması nedeniyle *Somaraja*, *Gyud Shi*'nin öncül bir metni olarak kabul edilmektedir.^{12,16}

Erken dönem Tibet tıp tarihi hakkında bilgi edinmemizi sağlayan en önemli kaynaklardan birisi "Büyük Yuthog" olarak da bilinen Yuthog Yonten Gonpo'nun biyografisidir. Bir saray hekimi tarafından XVII. yüzyılda yazılmış olan bu biyografide Tibet tıbbının oluşma basamakları anlatılmaktadır.⁵ Saray hekimliği görevini de yürüten ve 708-833 arasında yaşamış olan Yuthog Yonten Gonpo, Tibet tıp geleneğinin oluşturulmasında büyük pay sahibidir.⁵ Kaynaklarda üç defa Hindistan'a gittiği, orada hem Budizm hem de tıp eğitimi aldığı belirtilmektedir.⁵

Bunlar dışında Dunhuang metinleri de, Tibet tıbbı hakkındaki kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Çin'in Dunhuang şehri yakınlarındaki Mogao mağaralarında XX. yüzyıl başında bulunmuş olan on binlerce belge, Orta Asya halklarının gündelik yaşamı, ticari ilişkileri, bilim ve kültür hayatlarıyla ilgili önemli bilgiler sağlamıştır.¹¹ Elde edilen bu belgelerin hemen hemen her bilim dalını ilgilendirdiği görülmektedir. Bu belgeler arasında tıp, tarih, matematik, felsefe, astronomi ve edebiyat metinleri yanında, halk şarkıları, müzik metinleri, ticari sözleşmeler ve muhasebe defterleri de bulunmaktadır. Bu belgeler sayesinde, bölgede yaşayan halkların yaşamı, ticaret ilişkileri, eğitim ve kültür hayatlarıyla ilgili çok önemli bilgiler elde edilmiştir. Dunhuang'da bulunmuş olan bu belgeler, V.-XI. yüzyıllar arasına aittir. Bu belgelerin büyük çoğunluğu Çince ve Tibetçe yazılmıştır. Ancak Hotence, Sanskritçe, Soğdca, Uygurca, İbranice, Süryanice, Arapça ve Zhangzhung dillerinde yazılmış olan çok sayıda metin de, Dunhuang belgeleri arasında yer almaktadır. Metinlerin yirmiye yakın dilde yazılmış olmasının başlıca nedeni, şehrin tarihi İpek Yolu üzerindeki önemli ana duraklardan birisi olmasıdır. Buna bağlı olarak da Dunhuang, hem bölgedeki yerli halklara hem de bölgeden gelip geçen tüccar, diplomat, din adamı, hekim vb. yabancılara kısa süreli de olsa ev sahipliği yapmıştır. Dunhuang belgeleri arasında yer alan çok sayıda tıbbi metinden de, Tibet tıbbı hakkında yeni bilgiler elde edilmiştir.¹¹

TİBET TIP METİNLERİNDE TÜRKLER

Erken dönem Tibet tıp metinlerinde, Orta Asya Türk devletlerini ifade etmek için kullanılan üç sözcük olduğu dikkat çekmektedir: *Drugu* (Türk), *Hor* (Uygur) ve *Garlok* (Karluk).

Eski Tibet tıp metinlerinde geçen *Drugu* (*gru gu*) sözcüğünün karşılığı "Türk"tür.^{9,14,17-19} Bu sözcük genel olarak Türkleri, özellikle IX. yüzyıldan itibaren ise Uygurları tanımlamak için kullanılmıştır.¹⁸ Bazı metinlerde ise Türkistan'ın (ya da Türklerin yaygın olarak yaşadığı bölgelerin) doğusu için (Doğu Türkleri) *Bug-cor/Bug chor*, batısı için (Batı Türkleri) *drugu* sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir.^{14,15,18}

Az sayıda bazı kaynak, Tibet tıp metinlerinde geçen *Hor/Khor* sözcüklerinin, Moğolları ifade ettiğini iddia etmektedir.²⁰⁻²² Ancak genel kabul gören görüş, eski Tibet metinlerindeki *Hor* sözcüğünün karşılığının "Uygur" olduğu yönündedir.^{9,10,12,15,23} Ünlü Sinolog ve Tibetolog Stein'e göre de *Hor*, aslında Uygurları ifade eden etnik kökenli bir adlandırmadır ve sözcük XII. yüzyıldan sonra Moğollar için de kullanılmıştır.²⁴

Tibet tıp metinlerinde geçen bir başka Türk topluluğu olan Karluklar, Gök-Türklerin bir kolu kabul edilmektedir.²⁵ Çin kaynaklarında 627-943 yılları arasındaki kayıtlarda adı geçen Karluklar, farklı Türk boylarından oluşan bir birlik olarak da nitelendirilmektedir.^{25,26} Yaşadıkları yer Altay dağları ile Tanrı dağları arası, yani Tibet'in kuzeybatısıdır. Bir dönem başkentleri, bugün Kırgızistan sınırları içinde kalan Suyub olmuştur. Karluklar zaman zaman Göktürklerle, zaman zaman da Uygurlarla birlikte hareket etmişler, bazen de Çin'in vasalı olmuşlardır.²⁵

TİBET TIP METİNLERİNDE ORTA ASYA TÜRKLERİ VE TIP

Tibet tıbbının kuruluş aşamalarının anlatıldığı metinler incelendiğinde Türklerle ilgili bölümlerin de olduğu göze çarpmaktadır. Bu metinlerde yer alan ve Karluklar, Uygurlar ve Gök-Türklerdeki tıpla ilgili olan bilgiler şu şekilde özetlenebilir:

Tibet'te 728'de düzenlenen Uluslararası Tıp Konferansı'nın katılımcıları arasında Türk hekimler de bulunmaktadır:

Tibet'in 38. kralı olan Trisong Deutsen döneminde uluslararası bir tıp toplantısı organize edilir. Bu toplantının başlıca amacı, Tibet tıbbının gelişimini hızlandırmaktır. Bir önceki kral Me Agtsom döneminde, başka dillerden çok sayıda tıp kitabının çevirisi yapıp Tibet tıbbına kazandırılmıştır. Ancak Trisong Deutsen, bunun yeterli olmadığını ve çeviri yapılmayı bekleyen başka tıp kitapları da olduğu düşüncesindedir.⁵ Bu amaçla 728'de Tibet'in Samye şehrinde düzenlenen bu konferansa katılanlar Hindistan, Nepal, Keşmir, İran/Roma ve Çin gibi Tibet'e çevre ülkelerin hekimleridir.^{4,5,9,10,27,28}

Birçok kaynakta belirtildiği gibi, bu konferansın katılımcıları arasında bir Türk hekim de bulunmaktadır: *Drugu* ülkesinden *Sengdo Ochen*.²¹ (Bu ismin, transliterasyon ve transkripsiyon farklılıklarından dolayı farklı kaynaklarda farklı şekillerde yazılmış olduğu gözlenmektedir: *Seng mdo od chen*²¹, *Senge Odchan*⁵, *Sengmdo Odchen*²⁸, *Seng mchog chen po*¹⁰, *Seng ge 'od chen*⁹, Sengge Öchen Pelje.¹⁴ Buradaki *Drugu* sözcüğünün karşılığı "Türk", *Drugu-yul* sözcüğünün karşılığı ise "Türklerin ülkesi, Türkistan"dır.¹⁴

Konferansın yapıldığı tarih olan 728, II. Gök-Türk devletinin hüküm sürdüğü bir döneme karşılık gelmektedir (682-744) ve o dönemde devletin hükümdarı Bilge Kagan'dır.²⁶ Bu dönemde Gök-Türkler, şimdiki Moğolistan, Çin, Rusya ve Orta Asya Türk devletlerini kapsayan bir alanda hüküm sürmekteydi. Dolayısıyla 728'de, Tibet'in en önemli komşuları arasındaydılar. Orhun yazıtlarında Gök-Türklerin kendileri için Türuk/Türk sözcüğünü kullandıkları bilindiği için, komşu devletlerin de Gök-Türkleri tanımlamak için bu sözcüğü kullanmış olmaları beklenen bir durumdur. Bu nedenlerden dolayı, kaynaklarda adı geçen *Sengdo Ochen*'in, bir Gök-Türk hekimi olduğu kabul edilebilir.

Bu toplantıya katılan bir başka hekim de *Tazig* ülkesinden *Halasanti* (*ha la shan ti*)'dir. Yukarıda belirtildiği gibi, Tibet tıp metinlerinde geçen *Tazig* sözcüğü ile kast edilen Farslar, Araplar ya da Roma İmparatorluğu'dur. Ancak metni ayrıntılı bir şekilde inceleyen ünlü Tibet tarihçisi Beckwith'e göre, *Halasanti* adlı bu hekimin de Batı Türkistan (Batı Türkleri) kökenli olma olasılığı vardır.⁸

Türk tıbbı, Tibet'e komşu yerleşik tıp gelenekleri arasında sayılmaktadır:

Geç dönem (XIII.-XVII. yüzyıl) Tibet edebi metinlerinde, bu konuda bazı bilgiler yer almaktadır. Bu edebi metinlerde, VIII.-XI. yüzyıllar arasında Tibet'e komşu olan ülkelerdeki tıp ekollerinin öne çıkan temsilcisi hekimler ve bunların ülkeleri listelenir.¹⁰ Ayrıca bu hekimlerin her birinin de ekol niteliğindeki tıp kitapları yazmış olduklarından bahsedilir.

Tibet'e komşu tıp gelenekleri farklı kaynaklarda şu şekilde listelenmektedir:^{9,10}

1. Hindistan, Keşmir, Orgyan, Newar, Dolpo, Tangut, Hoten, Uygur, İran ve Roma
2. Batı Keşmir, Doğu Keşmir, Orgyan, Newar, İran, Dolpo, Uygur, Hoten, Roma ve Çin
3. Hindistan, Keşmir, Nepal, Karluk, Roma, Çin, Zhangzhung, *Drugu*, Soğd, Mon, Tangut ve Do
4. Keşmir, Orgyan, Magadha, Newar, Arap-Pers, Dolpo, Uygur, Tangut/Xixia, Hoten (Li), Roma

Bu metinlerdeki Orgyan (ya da Udiyana) Pakistan'daki Swat vadisini, Dolpo Nepal'i, Zhangzhung Batı Tibet'teki krallığı ve Magadha Bengal'i ifade etmektedir. Burada bizim açımızdan ise dikkat çeken birkaç ülke vardır.

Hoten: Taklamakan çölünün güneyinde, İpek Yolu üzerindeki önemli şehirlerden birisidir. Tarihsel süreç içinde burada kurulan hanlık/şehir devlet Türkler, Çinliler ve Tibetliler arasından birkaç kez el değiştirmiştir.²⁶

Uygur: Uygur Kağanlığı 744-840 arasında hüküm sürmüş olan bir Türk devletidir ve zaman zaman Tibet'le yakın ilişkileri olmuştur.²⁹

Karluk: Yukarıda da belirtildiği gibi Gök-Türklerin bir koludur.^{25,26}

Drugu: Yukarıda da belirtildiği gibi bu sözcük, Türk anlamına gelmektedir ve IX. yüzyıl öncesinde

Gök-Türkleri, sonrasında ise Uygurları tanımladığı kabul edilebilir. Tibet tıp tarihi konusunda en temel kaynaklardan birisini yazmış olan Rinpoche'nin kitabında ise, Türklerle ilgili bilgilerin olduğu bu bölümde *Drugu* değil *Guge* sözcüğünün kullanıldığı dikkati çekmektedir.⁵ Ancak bizce bu durum bir yazım yanlışından kaynaklanmaktadır. Çünkü *Guge*, X. yüzyılda batı Tibet'te kurulmuş küçük bir krallıktır ve bunun dışında diğer kaynakların tümünde, 728'deki konferansa davet edilen hekimlerden birisinin *Drugu* ülkesinden olduğu bildirilmektedir.^{5,9,10,14,21,28}

Türk hekimlerinin yazdığı bazı tıp kitapları vardır:

Tibet tıbbının VIII.-XI. yüzyıl arasındaki dönemini anlatan kaynaklarda, Tibet'e komşu ülkelerin tıp geleneklerinden ve bu ülkelerin önde gelen hekimlerinin yazdığı kitaplardan da bahsedilmektedir.¹⁰

Uygur (*Hor*) sistemini oluşturan hekimin (*legs pa'i rgyan*) yazdığı belirtilen kitaplardan birinin adı Gagon'un Kendiliğinden Düzelmesinin 35 Yöntemi'dir (Thirty-Five Methods for Spontaneous Emergence of Gagon).¹⁰ Aslında metindeki "*ga gon*" sözcüğü Tibetçede kavun anlamına gelmekle birlikte, sözcüğün burada bir kişi adı ya da Tibet'in kuzeyinde yer alan (ve Uygurlarla sınır komşusu olması muhtemel) hanlıklardan birisi olması, daha güçlü bir olasılıktır.¹⁰

Tibet'te 728'de düzenlenen Tıp Konferansı'na katılan Türk (*Drugu*) hekim *Sengdo Ochen*'in, Üç Siyah Eser (Three Black Treatises – Three Black Tantras) adlı bir kitabın yazarı olduğu bildirilmektedir.^{5,21} Konferans bitiminde kendi dilinde yazılmış diğer tıp kitapları yanında bu kitap da Tibetçeye çevrilmiş ve Tibet tıbbına kazandırılmıştır.⁵

Ayrıca *Sengdo Ochen*'in, anatomik ölçümler konusunda yazılmış olan bir sistemin kurucusu olduğu ifade edilir.⁵ Bu cümleyi, *Sengdo Ochen*'in bu konuda yazılmış bir kitaba sahip olduğu şeklinde anlamak da mümkündür; çünkü bu cümlenin geçtiği bölümde Tibet tıp sisteminin kurucu bileşenlerinden olan dokuz yabancı hekimden bahsedilmektedir. Her bir hekimin farklı bir "sistem" konusunda iyi oldukları anlatılır ve bunlardan bazılarının, bu konuda kitaplar yazmış olduğu bilgisi de aktarılır. Örneğin Hindistan'dan gelen hekimin, hastalıkların genel anlamda tedavisi konusunda, Çin'den gelen hekimin ise çocuk hastalıkları konusunda yazdıkları kitaplar bulunmaktadır.⁵ Başka bir kaynakta ise Türk hekimin kurucusu olduğu sistemin adı da verilir: Cesetlerin Saçlarının Büyülü Aynası (Magical Mirror of the Corpse's Hairs).¹⁴

Uygur kaynaklı Türkçe bir kitapta yer alan bir bilgi, yukarıda yazılanları doğrular niteliktedir. Prof. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı tarafından yazılan bir makaledeki şu cümle dikkat çekicidir:³⁰

Doğu Türkistan'ı 1981'de ziyaret eden Tibet İlaççılık Hey'eti, Doğu Türkistan Sağlık Nezaretine VIII. yüzyılda yaşamış meşhur Türk tabibi Kumullu Cem Başlak tarafından yaptırılmış "Canlıların Vücut Ölçülerinin İncelenmesi" ve "Resimli Örnek Anatomi Kitabı" adlı iki eser hediye etmişlerdir.

Farklı alfabe ve diller arasındaki transliterasyon ve transkripsiyon özellikleri düşünüldüğünde, *Sengdo Ochen* ile Cem Başlak'ın aynı kişi olduğu kabul edilebilir.

Bunun dışında Türk hekimler, telif eserlerin yazarları olmaları yanında, kendi dillerindeki ya da başka dillerdeki tıbbi metinlerin Tibetçeye aktarılmasında da görev almışlardır. Bin dört yüz otuz dörtte yazılan bir Tibet tıp tarihi metninde, Tibet kralı Trisong Deutson döneminde tıbbi metinleri çeviren Tibetli ve yabancı çevirmenler arasında (Hindistan, Çin, Nepal, Khrom ve Dolpo ülkelerinin hekimleri yanında) Türk hekim *Sengdo Ochen*'in de adı sayılmaktadır.¹⁰

Başka bir kaynakta ise, *Sengdo Ochen*'in derleyip çevirdiği diğer eserlerin listesi şu şekilde verilmektedir:²¹

1. Üç Siyah Tantra Üzerine Yapılmış Büyük ve Küçük Açıklamalar (Greater and Lesser Annotations on the Three Black Tantras),
2. Deniz Kabuğu Çizimlerinin Gözü (Eye of the Conch Illustrations),
3. Turkuaz Ağ: Şifalı Bitkiler Ormanına Giriş (Turquoise Network: Entering the Forest of Medical Plants),

4. 500 Bölümlük Gunasata (Gunasata in Five Hundred Chapters),

5. At Tıbbının Aynası-Üç Cilt (Mirror of Equine Medicine in Three Collections).

Bu listedeki son kitabın adı dikkat çekicidir. Veteriner hekimliğe ait olan bu kitabın, at hastalıklarının tanı ve tedavisiyle ilgili konuları işlediği anlaşılmaktadır. Tibetçesi *me long skor gsum* olan bu kitabın İngilizce adı, başka bir kaynaktan küçük bir farkla Ayna Üçlemesi (Mirror Triology) olarak yer almaktadır.²² Ama bu kaynaktan da, kitabı çevirenin Türk hekim *Sengdo Ochen* olduğu bilgisi yenilenmektedir.²² Bu üçleme içinde yer alan iki metnin başlıkları şunlardır: Gümüş-Beyaz Ayna (Atlar Üzerine Eser) ve Işıklar Saçan Ayna (Atların Muayenesi). Bu her iki eser de, Türk hekim *Sengdo Ochen*'e atfedilmiş ve bunların Orta Asya kaynaklarından Tibetçeye çevrildiği bildirilmiştir.²²

Zaten mevcut bilgiler, XIV. yüzyıl öncesinde Orta Asya Türk topluluklarında veteriner hekimlikle ilgili geniş bir bilgi birikimi olduğunu göstermektedir.³¹ Örneğin, ünlü Arap bilim adamı el-Cahiz tarafından IX. yüzyılda yazılan bir eserde, Türklerin veteriner bilimlerinde ileri düzeyde olduklarından bahsedilir ve Türklerin "hem seyis, hem atlı, hem at terbiyecisi, hem at satıcısı, hem de veteriner cerrah" oldukları belirtilir.³² Ayrıca, Tibet'teki cenaze törenlerinde kullanılan atların bir kısmının Türk (*Drugu*) topraklarından geldiği bilinmektedir.³³

Türk devletlerinin, tanı ya da tedavi uygulamalarında başarılı oldukları bilinen alanlar vardır:

Yedi yüz yirmi sekizde düzenlenen toplantıya katılan hekimler hakkında bilgi verilirken, katılımcı her ülkenin, tıbbın hangi alanında daha başarılı olduklarından da bahsedilir. Örneğin Çinliler astrolojiyi ve diğer yöntemleri kullanarak prognozu belirlemede, Keşmirli kimyasal yöntemlerde, Taxilalılar (Pencap-Pakistan) zehirlenmelerin tedavisinde, Zahorlular (Kuzeydoğu Hindistan) boynuzla kupa çekmede, Shansunglular (Zhangzhung) pürgasyonla iyileştirmede, Udiyanalılar (Orgyan) kusturmayla tedavide ilerleme kaydetmişlerdir.⁵

Bunlara ilaveten, Karlukların da dağlamada iyi oldukları belirtilir.^{5,14} Yukarıda da belirtildiği gibi Karluklar, Gök-Türklerin bir kolu olarak kabul edilmektedir.^{25,26} Ancak metinlerdeki Karluk sözcüğüyle ilgili başka bir olasılık daha söz konusudur ve "Sources of Tibetan Tradition" isimli kitapta konuyla ilgili bir açıklama yapılmıştır. Buna göre yazarlar metnin bütününe değerlendirdiklerinde, bu bölümde yazılı olan "Karluk hekim" ifadesinin aslında "Türk (*Drugu*) hekim" olarak anlaşılması gerektiğini, yani aslında burada Karluklardan değil o dönemde ayrı bir devlet olan Türklerden (Gök-Türklerden) bahsedildiğini ifade etmektedirler.¹⁴

Bu açıklamanın doğru olduğu kabul edilebilir. Çünkü elimizde bulunan çok değerli bir başka kaynaktan da bu açıklamayı destekler içerikte bilgiler yer almaktadır. Bu kaynak, Tanksukname-i İlhan Der Fünunu Ulümu Hatai Mukaddimesi'dir.³⁴ Yazılış tarihi 1313 olan Tansukname'nin yazarı, İlhanlıların en önemli vezirlerinden Reşidüddin Fazlallah'dır (1247-1318). Cengiz Han'ın torunu Hulagu Han tarafından kurulmuş olan İlhanlı Devleti, Orta Asya kültürüne ait birçok öğeyi de beraberlerinde Doğu Asya, İran, Azerbaycan ve Anadolu topraklarına getirmiştir. Bu kapsamda tıbbi kitapların çevirilerinin de yapıldığı görülmektedir.³⁵ Tansukname, MÖ 201-280 arasında yaşamış Çinli hekim Wang ShuHe'ya ait Mai Jing adlı eserin çevirisidir. Kitapta yer alan şu cümleler dikkat çekicidir:

Mal ve davarların hastalıklarına vakıf olan Türklerle göçebeler ve baytarların ilaçları, ekseriyetle dağlamaktır. Yara ve şiddetli ağrılara, dağlamakla mualece ederler ve dağlamak bu suretle faide verir.

Anlatıldığı veçhile hatay halkıyla Türkler, dağlamada mübalağa göstermişler ve bu hususta kitaplar tedvin ederek dağlanma yerlerini resimlerle göstermişlerdir.

Dolayısıyla bu açıklamalar da, Türklerde dağlamanın yaygın olduğu bilgisini destekleyen bir kanıt olarak görülebilir.

Ayrıca üçüncü maddede açıklanan bilgilere paralel olarak, Türklerin veteriner hekimlik konusunda bilgi sahibi oldukları, bu eserde de yenilenmektedir.

Tibetliler, Türklerin uyguladığı (ya da uygulamada başarılı oldukları bilinen) bazı tedavi yöntemlerini benimseyip uygulamışlardır:

Dunhuang araştırmaları sırasında Tibet tıbbına ait altı adet belge bulunmuştur ve bunlardan birinde Türklerin uyguladığı bir tedavi yöntemine atıf yapılmaktadır.¹² PT 127 kodlu belgenin “Epidemik Ateş” bölümündeki bir cümle şu şekildedir:

Hekim, burada Türk diyarından gelen iğnelerle de kan alabilir [The practitioner may also apply bloodletting with needles from Tujue (or Turk, a nationality in ancient China) region].³⁶

Aynı metnin başka bir Tibet tarihçisi tarafından yapılan çevirisi ise şöyledir:

(Bu hastalarda) demir kullanılarak yapılan Türk usulü dağlama da uygundur [The Turkic (Drugu) method [using] iron for cautery is also suitable].

Metnin transkripsiyonunu yapanlara göre bu cümle, hem kan alma hem de dağlama/moksa yöntemlerini ifade etmektedir.^{11,14}

Türklerde tıp ne zaman başlamıştır?

Tibet tıbbının en önemli isimlerinden olan ve VIII. yüzyılda saray hekimliği yapan Büyük Yuthog’un biyografisinin anlatıldığı metinde yer alan dikkat çekici bir pasaj vardır.^{5,14} Diyalog şeklinde yazılan bu bölümde Türk hekim sorar:

İlk doktorlar kimlerdir ve hangi hükümdarlar döneminde Çin, Nepal, Keşmir, Moğolistan, Dölpo, Drugu ve Khrom gibi ülkeleri tıpla tanıştırmışlardır?

Yutok yanıtlar:

Hindistan’ı kral Tachichen döneminde brahmin Hala Mikyang, Çin’i kral Sengpakchen döneminde doktor Haladhara, Türkistan’ı kral Bagadur (Bahadur) döneminde doktor Biguta (hbi-gu-ta), Nepal’i kral Radzuga döneminde doktor Racana, Keşmir’i kral Pel-ö döneminde doktor Dzugapel, Moğolistan’ı kral Barita döneminde doktor Bhayaha, Karlukları kral Gaga döneminde doktor Harina (ha-ris-sna).

Görüldüğü gibi bu listede iki Türk devleti yer almaktadır. İngilizce çeviride “Türkistan” olarak kullanılan sözcüğün Tibetçe aslının *Drugu* ya da *Drugu-yul* olduğu düşünülebilir. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi, Tibet tıbbının ilk dönem metinlerinde Türklerin yaşadığı ülkeyi ifade etmek için kullanılan sözcük *Drugu-yul*, yani “Türklerin ülkesi”dir.^{14,17} Metindeki “Türkistan” sözcüğünün Gök-Türkler için kullanılmış olduğu düşünülebilir. Ancak Gök-Türk tarihinde Bahadur unvanı taşıyan birden fazla hükümdar vardır.²⁶ Çünkü bu unvan, kahraman ve yiğit gibi anlamlara sahiptir.

Karlukların hükümdarı olarak bahsedilen Gaga hakkında, başkaca bir bilgi yazılmamıştır. Bahadur gibi bunun da bir unvan olma olasılığı vardır. Karluk hükümdarları için kullanılan Kagan ya da Yabgu unvanlarının, Tibet dilindeki karşılığı olarak Gaga sözcüğü seçilmiş olabilir.

SONUÇ

On üçüncü yüzyıl öncesi Tibet tıp tarihini anlatan metinlerde, Gök-Türk ve Uygur dönemiyle ilgili tıbbi bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Bu metinler bize, Türkçede bugüne kadar işlenmemiş önemli bilgiler sunmaktadır. Buna göre Orta Asya’da uzun bir dönem hüküm sürmüş Türk devletlerinin tıp alanında çevre ülkeler arasında önemli bir konumda bulunduğu, saygın hekimlere sahip oldukları ve bu hekimlerin yazdığı tıp kitaplarının Tibetçeye de çevrildiği anlaşılmaktadır.

Yapılacak yeni araştırmalar ışığında ortaya çıkacak farklı bilgi ve belgeler, Orta Asya Türk tıbbi konusunda daha ayrıntılı bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır.

BİLGİ: Bu çalışmanın özeti, 9 - 13 Haziran 2015 arasında Malatya’da gerçekleştirilen IX. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri’nde poster olarak sunulmuştur.

KAYNAKLAR

1. Blezer H et al. Brief outlook: Desiderata in the study of the history of Tibetan medicine. In: Schrempf M, editor. Soundings in Tibetan medicine. Anthropological and historical perspectives. Proceedings of the 10th Seminar of the International Association for Tibetan Studies (IATS) Oxford 2003, Leiden: Brill Academic Publishers; 2007, p. 427-38.
2. Winder M. Tibetan medicine. Bulletin of Tibetology 1989;25:5-16.
3. Gerke B. Introduction: Challenges of translating Tibetan medical texts and medical histories. In: Ploberger F, editor. Wurzeltantra und Tantra der Erklärungen, aus "Die Vier Tantra der Tibetischen Medizin", Schiedlberg, Austria: Bacopa Verlag; 2012, p. 17-29.
4. Dakpa T. Unique aspect of Tibetan medicine. Acupunct Electrother Res 2014;39:27-43.
5. Rinpoche R. Tibetan medicine: Illustrated in original texts. Chapters from the Second Book of the rGyud-bzhi, called bShad-rgyud. Berkeley and Los Angeles: University of California Press; 1976.
6. Gyatso Y. Nyes pa: A brief review of its English translation. The Tibet Journal 2005-2006;30-31:109-18.
7. Besch NF. Tibetan Medicine Off the Roads: Modernizing the Work of the Amchi in Spiti. Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde Vorgelegt an der Fakultät für Verhaltens- und Empirische Kulturwissenschaften der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg im Fach Ethnologie Sources of Tibetan Tradition. Heidelberg, im August 2006. Edited by Kurtis R. Schaeffer, Matthew T. Kapstein, and Gray Tuttle. Columbia University Press; 2013.
8. Beckwith Cl. The introduction of Greek medicine into Tibet in the seventh and eighth centuries. J Am Orient Soc 1979;99:297-313.
9. Garrett F. Critical methods in Tibetan medical histories. J Asian Stud 2007;66:363-87.
10. Martin D. An early Tibetan history of Indian medicine. In: Schrempf M, editor. Soundings in Tibetan medicine. Anthropological and historical perspectives. Proceedings of the 10th Seminar of the International Association for Tibetan Studies (IATS) Oxford 2003, Leiden: Brill Academic Publishers; 2007, p. 307-25.
11. Yoeli-Tlalim R. Central Asian mélange: Early Tibetan medicine from Dunhuang. In: Dotson B, Iwao K, Takeuchi T, editors. Scribes, texts, and rituals in early Tibet and Dunhuang, Wiesbaden: Reichert-Verlag; 2013, p. 53-60.
12. Yoeli-Tlalim R. Re-visiting 'Galen in Tibet'. Med Hist 2012;56:355-65.
13. Yoeli-Tlalim R. Islam and Tibet: Cultural interactions – An introduction. In: Akasoy A, Burnett C, Yoeli-Tlalim R, editors. Islam and Tibet – Interactions along the Musk Routes, London: Ashgate; 2010. p. 1-16.
14. Schaeffer KR, Kapstein M, Tuttle G. Sources of Tibetan Tradition. New York: Columbia University Press: 2013.
15. Venturi F. An old Tibetan document on the Uighurs: A new translation and interpretation. Journal of Asian History 2008;42:1-35.
16. Yoeli-Tlalim R. On Urine Analysis and Tibetan Medicine's Connections with the West. In: Studies of Medical Pluralism in Tibetan History and Society. PIATS 2006: Proceedings of the 11th Seminar of the International Association for Tibetan Studies, Königswinter 2006, eds. M. Schrempf, S. Craig, F. Garrett, M. Cuomo, Andiastr, Switzerland: International Institute for Tibetan and Buddhist Studies GmbH. 195-212.
17. Zeisler B. East of the moon and west of the sun? Approaches to a land with many names, north of ancient India and south of Khotan. The Tibet Journal 2009-2010;34-35:371-463.
18. Beckwith Cl. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages. Princeton: Princeton University Press, 1993.
19. Bellezza JV. The Dawn of Tibet: The Ancient Civilization on the Roof of the World. Maryland: Rowman & Littlefield, 2014.
20. Bold S, Ambaga M. History and Fundamentals of Mongolian Traditional Medicine. Ulaanbaatar, Mongolia: Sodpress Kompanid Khevlv: 2002.
21. Gyatso DS (Translated by Gavin Kilty). Mirror of Beryl: A Historical Introduction to Tibetan Medicine. Sommerville MA: Wisdom Publications: 2010.
22. Taye JKL (Translated by Gyurme Dorje). The Treasury of Knowledge. Book Six, Parts One and Two, Indo-Tibetan Classical Learning and Buddhist Phenomenology. Boston: Shambhala: 2012.
23. A Survey of Tibetan History. Reading notes taken by Alexander Berzin from Tsepon, W. D. Shakabpa, Tibet: A Political History. New Haven: Yale University Press: 1967.
24. Stein, Rolf A. Recherches sur l'épopée et le Barde au Tibet. Paris: Presses Universitaires de France: 1959, 188-9.
25. Taşağıl A. Karlukların coğrafi dağılımı üzerine. Türkiyat Mecmuası 2014;24:75-89.
26. Taşağıl A. Gök-Türkler I-II-III. Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, 2. Baskı.
27. Badmaev V. Tibetan medicine. In: Jonas WB, Levin JS, editors. Essentials of Complementary and Alternative Medicine, New York: Lippincott, Williams & Wilkins: 1999, 252-74.
28. Martin D. Greek and Islamic Medicines' Historical Contact with Tibet: A Reassessment in View of Recently Available but Relatively Early Sources on Tibetan Medical Eclecticism. In: Akasoy A, Burnett C, Yoeli-Tlalim R, editors. Islam and Tibet – Interactions along the Musk Routes, London: Ashgate; 2010, p. 117-144.
29. Kamalov A. Uygur İmparatorluğu (744-840), Türkler. II. Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları; 2002.
30. Kaşgarlı SM. Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası. İstanbul: Çağrı Yayınları; 2004.
31. Meserve RI. Early Turkic Contributions on Veterinary Medicine. International Journal of Central Asian Studies 1996;1:1-13.
32. Walker CTH. Jahiz of Basra to Al-Fath Ibn Khaqan on the "Exploits of the Turks and the Army of the Khalifate in General". The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland 1915: 631-97.

33. Bellezza JV. gShen-rab Myi-bo. His life and times according to Tibet's earliest literary sources. *Revue d'Etudes Tibétaines* 2010;19:31-118.
34. Ünver AS. Tanksuknamei İlhan der fûnunu ulumu Hatai mukaddimesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü 14, Milli Mecmua Basımevi; 1939.
35. Buell PD. How did Persian and other Western medical knowledge move East, and Chinese West? A look at the role of Rashīd al-dīn and others. *Asian Medicine* 2007;3:279-95.
36. Zhao Q, Wu MZ, Zhao JP. Heated moxibustion and bloodletting in Tibetan medical literature of Dunhuang heritage. *Chin J Integr Med* 2012;18:230-2.